

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 22 • Sayı | Number 2

Aralık | December 2023

Mukâtil b. Süleyman'a Yöneltilen Eleştiriler ve Bu Bağlamda Mukâtil b. Süleyman Nakillerinin Denetlenmesi

-Ali b. Ebî Talha Nakilleri ile Metin Karşılaştırması-

Criticisms against Muqâtil b. Sulayman and Checking of Muqâtil's Transmissions in this Context

-Text Comparison with 'Ali b. Abî Talha's Tafsîr Narratives-

Merve Nur ÇAM

Corresponding Author | Sorumlu Yazar

Dr. Adayı | Ph.D. Candidate

Hitit Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir

Çorum, Türkiye

Hitit University, Department of Basic Islamic Sciences, Tafsir

Çorum Türkiye

mervenur.cam@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1128-4697>

Selim TÜRCAN

Prof. Dr. | Prof.

Hitit Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir

Çorum, Türkiye

Hitit University, Department of Basic Islamic Sciences, Tafsir

Çorum, Türkiye

selimturcan@hitit.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7618-3868>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 14.08.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 27.11.2023

Yayın Tarihi | Published: 30.12.2023

Atıf | Cite As

Çam, Merve Nur – Türcan, Selim. "Mukâtil b. Süleyman'a Yöneltilen Eleştiriler ve Bu Bağlamda Mukâtil b. Süleyman Nakillerinin Denetlenmesi -Ali b. Ebî Talha Nakilleri ile Metin Karşılaştırması". *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 511-531. <https://doi.org/10.14395/hid.1343112>

Yazar Katkıları: %55-%45

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışma için etik kurul izni, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 09.12.2021 tarihli ve 2021/286 numaralı kararı ile alınmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim:

ilafdergi@hitit.edu.tr h <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contributions: %55-%45

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: Ethics committee permission for this study was obtained with the decision of Hitit University Non-Interventional Research Ethics Committee dated 09.12.2021 and numbered 2021/286. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints:

ilafdergi@hitit.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Criticisms Against Muqātil b. Sulayman and Checking of Muqātil's Transmissions in this Context

-Text Comparison with 'Alī b. Abī Talha's Tafsīr Narratives-*

Abstract

The political unrest that arose throughout the establishment of Islamic thought in the initial three centuries of Hijri has profoundly influenced our understanding of the history of Islamic sciences. In particular, during the period when Ahl al-Hadīth established the paradigm, there was a decline in the significance attributed to certain individuals and works when compared to the previous era, and at times, these individuals and works were even disregarded. During these evolving circumstances, certain individuals were discredited while others were deemed reliable. In this context, 'Alī b. Abī Talha is viewed as the most authoritative source among the narrations related to Ibn 'Abbās. Conversely, Muqātil b. Sulayman is among those who are disregarded. This study compares the tafsīr narrations of Muqātil b. Sulayman and 'Alī b. Abī Talha in terms of both wording and meaning, based on the assumption that Muqātil was subject to devaluation and ignorance in his time's political and scholarly conditions. It has been alleged that Muqātil was affiliated with the Ahl al-Hadīth, the Sifaatiyyah, the Mushabbihe-Mucessimah, and the Zaydiyyah. These allegations have been subject only to political and periodic evaluations, and to some extent, his own commentary. A comprehensive investigation has yet to be conducted. Thus, our research scrutinises the justification of these claims. It is crucial to examine the reasons behind these allegations given the politically and ideologically unrest period that Muqātil b. Sulayman lived in. The fact that the allegations about Muqātil are directly related to his approach to the narrations makes it possible to a certain extent to check the allegations about his belonging to these factions through his tafsīr. Furthermore, this review highlights how 'Alī b. Abī Talha provided an explanation for the verses discussed. In addition to historical data, it is aimed to evaluate the narrations of 'Alī b. Abī Talha and Muqātil together and to determine whether Muqātil carries the interpretation forms attributed to him within the framework of the allegations about him. After the evaluations regarding the claims and accusations mentioned about him, the data and evaluations regarding the comparison of 'Alī b. Abī Talha and Muqātil b. Sulayman's tafsīr narrations in terms of wording and meaning are given. By making a comprehensive comparison, a more objective conclusion can be drawn about Muqātil b. Sulayman's place in the tradition of tafsīr transmission. In comparison, 'Alī b. Abī Talha's brief and summarised explanations stand out, while Muqātil b. Sulayman's more literal and narrative approach stands out. These differing exegetical styles of the commentators have a significant impact on the results obtained when trying to identify similarities. Finally, after a comparison, it was found that the wording of the tafsīr of 'Alī b. Abī Talha and Muqātil had a similarity rate of 42.18 per cent. If we also include the number of sentences with the same meaning but different wording, the percentage is 65.59. On the other hand, there are indications that Muqātil agreed with the later narrative exegesis to a considerable extent on the points where he differed with 'Alī b. Abī Talha. As a result, the remarkable rate of similarity obtained in the comparison shows that the claims that Muqātil b. Sulayman belonged to different factions and sects arose from the politically and theologically turbulent situation of the time. Muqātil b. Sulayman's failure to provide isnad information, especially in his tafsīr, led to a restriction of his tafsīr narrations in response to the dominance of the Ahl al-Hadīth paradigm. Furthermore, the fact that Muqātil's name is not mentioned in the later tafsīrs, although they quote Muqātil, and the similarity of Muqātil b. Sulayman's narrations with the narrations of 'Alī b. Abī Talha, which we have presented in our study, support this assumption. Basically, the unreliability of Muqātil b. Sulayman's narrations appears to be a result of ignoring the unique transmission style of the science of tafsīr and evaluating it within the framework of the hadīth transmission understanding of the period. It is seen that the restriction and ignoring of Muqātil b. Sulayman is an attitude based on periodical and variable factors.

Keywords: Tafsīr, 'Alī b. Abī Talha, Muqātil b. Sulayman, Ahl al-Hadīth, Tradition of Transmission.

* This study is based on Merve Nur Çam's Master's thesis entitled "The Reliability of Muqātil b. Sulayman's Tafsīr Transmissions -Textual Comparison with the Transmissions of 'Alī b. Abī Talha", completed in 2021 at Hitit University, Graduate Institute under the supervision of Prof. Selim Türçan.

Mukâtil b. Süleyman'a Yöneltilen Eleştiriler ve Bu Bağlamda Mukâtil b. Süleyman Nakillerinin Denetlenmesi -Ali b. Ebî Talha Nakilleri ile Metin Karşılaştırması-**

Öz

Hicrî ilk üç asırda İslam düşüncesi teşekkül ederken yaşanan siyasî karışıklıklar İslamî ilimler tarihine ilişkin algılarımızı büyük oranda şekillendirmiştir. Özellikle Ehl-i Hadîsin paradigmayı belirlediği dönemde bazı kişi ve eserlere atfedilen değerlerde öncesine göre bir düşüş gözlemlenmiş hatta yer yer bu kişiler ve eserler görmezden gelinmiştir. Bazı kimseler bu gelişen şartlar altında değer kaybına uğrarken bazıları da güvenilir addedilmiştir. Bu bağlamda Ali b. Ebî Talha, İbn Abbâs'a nispet edilen nakiller arasında en muteber kabul edilirken Mukâtil b. Süleyman görmezden gelinen kimselerdendir. Mukâtil için bu görmezden gelinme ve değer kaybının, döneminin siyasî ve ilmî şartları bağlamında gerçekleştiği varsayımından hareketle bu çalışma, Mukâtil b. Süleyman ve Ali b. Ebî Talha'nın tefsir nakillerinin hem lafız hem de mana yönünden karşılaştırılmasını içermektedir. Mukâtil b. Süleyman'ın Ehl-i Hadîsten, Sıfatıyyeden, Müşebbihe-Mücessmeden ve Zeydiyyeden olduğuna dair iddialar zikredilmiştir. Bu iddialar şimdiye dek sadece siyasî ve dönemsel değerlendirmelerle ve kısmen tefsiri üzerinden ele alınmış, kapsamlı bir araştırmaya gidilmemiştir. Çalışmamızda söz konusu iddiaların gerekçeleri üzerinden bir inceleme yapılmıştır. Çünkü Mukâtil b. Süleyman'ın içinde bulunduğu siyasî-itikâdî açıdan çalkantılı dönem söz konusu ithamların gerekçelerini denetlemeyi önemli kılmaktadır. Mukâtil hakkındaki iddiaların onun naslara yaklaşımı ile doğrudan ilgili olması, söz konusu fırkalara mensubiyetine dair iddiaları tefsiri üzerinden kontrol etmeyi belli ölçüde mümkün kılmaktadır. Aynı zamanda bu denetlemeyi yaparken ele aldığımız ayetlerin Ali b. Ebî Talha tarafından da nasıl izah edildiğine işaret ettik. Tarihi verilerin yanı sıra Ali b. Ebî Talha nakilleri ile Mukâtil nakillerini birlikte değerlendirmekle, Mukâtil hakkındaki iddialar çerçevesinde ona atfedilen yorum biçimlerini taşıyıp taşımadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Hakkında zikredilen iddia ve ithamlara ilişkin değerlendirmelerin ardından Ali b. Ebî Talha ile Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir nakillerinin lafız ve mana mukayesesine ait verilere ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu kapsamlı mukayese ile Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir nakil geleneğinde nerede konumlandığı hakkında daha nesnel bir sonuca ulaşabileceğiz. Mukayesede Ali b. Ebî Talha'nın kısa ve özet niteliğinde açıklamalar yapmasına karşın Mukâtil b. Süleyman'ın daha literal ve rivayetçi yaklaşımı göze çarpmaktadır. Müfessirlerin bu tefsir tarzlarının, benzerliği yakalama noktasında sonuca doğrudan etkisi olmaktadır. Nihayetinde yaptığımız karşılaştırmada Ali b. Ebî Talha ve Mukâtil'in tefsir nakillerinin lafız benzerliklerinin yüzde 42,18 oranında olduğu tespit edilmiştir. Buna lafzî farklı manası aynı olan nakiller de eklenince bu oran yüzde 65,59'u bulmaktadır. Öte yandan Mukâtil'in Ali b. Ebî Talha nakillerinden farklılaştığı noktalarda sonraki dönem rivayet tefsirleriyle önemli oranda uyduğuna dair emareler de vardır. Sonuç olarak mukayesede elde edilen kayda değer benzerlik oranı, Mukâtil b. Süleyman'ın farklı fırka ve mezheplere mensup olduğunu ileri süren iddiaların, dönemin siyasî ve itikâdî açıdan çalkantılı durumundan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Mukâtil b. Süleyman'ın özellikle tefsirinde isnad bilgisine yer vermemesi Ehl-i Hadîs paradigmasının hâkimiyeti karşısında onun tefsir nakillerine kota konulması ile sonuçlanmıştır. Ayrıca Mukâtil'in kendinden sonraki tefsirlerde nakillerine rastlanılmasına rağmen isminin zikredilmeyişi ve çalışmamızla ortaya koyduğumuz Ali b. Ebî Talha nakilleri ile Mukâtil b. Süleyman'ın nakillerinin benzerliği bizim varsayımımızı desteklemektedir. Temelde Mukâtil b. Süleyman'ın nakillerinin güvenilir bulunması tefsir ilminin kendine has nakil tarzının göz ardı edilerek dönemin hadis nakil anlayışı çerçevesinde değerlendirilmesinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mukâtil b. Süleyman'a getirilen sınırlandırmanın ve görmezden gelmenin dönemsel ve değişken etkenlere bağlı bir tavır olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ali b. Ebî Talha, Mukâtil b. Süleyman, Ehl-i Hadîs, Nakil Geleneği.

Giriş

Hz. Peygamber'in kendisi için "Allah'ım ona te'vili öğret" duasında bulunduğu, tercümanü'l-Kur'an, el-hibr, el-bahr gibi vasıfları kazanmış olan İbn Abbas'ın pek çok sahabe arasında tefsirde öne çıktığı bilinmektedir.¹ Ondan gelen pek çok rivayet bulunmakla birlikte bu rivayetlerde sıhhat konusunda birlik yoktur. İmam Şafî'nin "Bize İbn Abbas'tan tefsire ilişkin yüz kadar hadis gelmiştir." sözü de bunu göstermektedir.² İbn Abbas'a nispet edilen nakiller birçok farklı tarik ile

** Bu çalışma, Merve Nur Çam tarafından Prof. Dr. Selim Türkan danışmanlığında 2021 yılında Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü'nde tamamlanan "Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsir Nakillerinin Güvenilirliği -Ali b. Ebî Talha Nakilleri ile Metin Karşılaştırması-" başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 83, 84.

² Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (b.y.: Heyet-i Mısıryye, 1394), 4/239.

bize ulaşmaktadır. Bunlar arasında en itimat edileni Ali b. Ebî Talha tarikidir.³ Çalışmamızın temel problemi Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir nakillerinin güvenilirliği üzerindeki şüphelerin haklılık taşıyıp taşımadığı meselesidir. Mukâtil'in bazı mezheplere mensup olduğuna işaret eden rivayetlerin varlığı, onun tefsir nakillerinin sıhhatine de gölge düşürmektedir. Aynı zamanda Mukâtil'in tefsir nakillerindeki usulü, dönemin rivayet algısı ve nakil anlayışı, onun zamanının çizgisi dışına atılmasına sebep olmuştur. Mukâtil'in tefsir nakillerindeki güvenilirliğini ortaya koymak için Ali b. Ebî Talha'nın tefsir sahifesini güvenilir kaynak olarak tercih etmemizin sebebi İbn Abbas'a nispet edilen en güvenilir tarik olarak kabul edilmesidir. Bu problem karşısındaki hipotezimiz ise Mukâtil b. Süleyman'ın yaşadığı bölge ve dönemin, içinde bulunduğu şartların sonucu olarak bir takım mezhebî aidiyetler ve bazı yaklaşım biçimleri hususunda ithamlara maruz kaldığıdır. Temelde bu iddialar ve dönemin nakil anlayışının Mukâtil'in tefsir nakillerine gölge düşürdüğü varsayımından hareketle Mukâtil b. Süleyman ve Ali b. Ebî Talha'nın tefsir nakillerini karşılaştırma yoluna gittik. Bu doğrultuda çalışmamızda öncelikle Ali b. Ebî Talha'nın ilmî güvenilirliğine ilişkin bilgilere yer verildikten sonra onun tefsir nakillerini İbn Abbâs'tan doğrudan alıp almadığı konusundaki görüşler zikredilecektir. Daha sonra Mukâtil b. Süleyman'ın doğup yetiştiği bölgelerin ve dönemin şartlarından bahsedilerek hakkında zikredilen iddia, ithamlar ve bunların değerlendirmelerine yer verilecektir. Akabinde daha dar olduğu için Ali b. Ebî Talha sahifesinin nakillerini baz alarak yaptığımız 1354 tefsir naklini Mukâtil b. Süleyman nakilleri ile karşılaştırmaya ilişkin örnekler ve mukayeseye dair kategorilerin sayısal verileri zikredilecektir. Söz konusu mukayesede Ali b. Ebî Talha ve Mukâtil'in farklılaştıkları noktalarda Mukâtil'in Taberî nakilleri ile karşılaştırılmasına gidildi. Bu karşılaştırma esas mukayesemiz kadar kapsamlı olmayıp farklılık içeren kategorilerinden belirli hususlarda seçtiklerimizle, genelleme yoluyla yapılan bir karşılaştırmadır. İkinci karşılaştırmamızın çalışmamızın alt problemlerinden olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Taberî ile yaptığımız mukayese, esas karşılaştırmamızla tespit ettiğimiz Mukâtil'in Ali b. Ebî Talha'dan ayrı düştüğü noktalarda tefsir geleneğinde nerede olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Mukayesenin değerlendirildiği son bölümde ise elde ettiğimiz veriler, varsayımımız ile mutabık olup olmama ve Mukâtil'in nakil anlayışı ile dönemin nakil anlayışının ayrışması çerçevesinde değerlendirilecektir.

Ali b. Ebî Talha (öl.143/760) Cezîre'de doğmuş sonra Hıms'a yerleşmiş ve hayatını burada geçirmiştir. Muhaddis ve müfessir kimliği ile öne çıkan Ali b. Ebî Talha, Mücâhid, Râşid b. Saîd el-Mukrî, Kasım b. Muhammed gibi önde gelen tabîün âlimlerinden ders almıştır.⁴ Ahmed b. Hanbel'in "Mısır'da Muâviye b. Salih'ten nakledilen kitâbu't-te'vil vardır. Kim (ona ulaşmak için Mısır'a) seyahat etse boşa gitmiş olmaz" diye⁵ söz ettiği tefsir sahifesi, İbn Abbas'a ulaşan tefsir nakilleri içinde en güvenilir tariklerdendir.⁶ Ali b. Ebî Talha rical ilmi açısından kimilerince güvenilir kimilerince za'ifu'l-hadîs veya metrûk olarak değerlendirilmiştir. Ya'kub b. Süfyân onu za'ifu'l-hadîs olarak nitelendirir. Ancak onun metrûk veya za'ifu'l-hadîs olarak görülmesi mürsel rivayetlerinden dolayı olabilir.⁷ Öte yandan Nehhâs ve İbn Hacer zamanında bu tür eleştirilere cevap mahiyetinde, mürsel rivayette düşen ravinin bilinmesinin ve ravinin de sika olmasının,

³ Râşid Abdulmun'im er-Recâl, *Tefsîru İbn Abbâs el-Müsemma Sahîfetu Ali b. Ebî Talha an İbn Abbâs* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfi, 1411), 42-44.

⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiretü'l-Maârif, 1326), 7/339.

⁵ Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (b.y.: Heyet-i Mısıryye, 1394/1974), 4/237; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîh-i Buhârî* (Beyrut: Dâiretü'l-Ma'rife, 1379), 8/438.

⁶ Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevzûati'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/56.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 13/380; Yusuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Maruf (Beyrut: Risâle Yayıncılık, 1400/1980), 20/492.

rivayeti sahih hale getireceğini söylemişlerdir.⁸ Böylece Ahmed b. Hanbel'in Ali b. Ebî Talha'da münker şeyler olduğuna dair söylemi⁹ olmakla birlikte tefsir sahifesine önemle işaret etmesi, Buhârî, Taberî, İbn Ebî Hâtim gibi kimselerin eserlerinde bu tefsir nakillerini tahric etmiş olmaları¹⁰ anlamlı hale gelmektedir.

Ali b. Ebî Talha'nın bu tefsir nakillerini İbn Abbâs'tan doğrudan veya bir vasita yoluyla aldığı hususunda farklı görüşler serdedilmiştir. Mesela Ahmed b. Hanbel, Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan mürsel olarak naklettiğini söylemektedir.¹¹ Vasita yoluyla aldığı konusunda serdedilen görüşlere baktığımızda ise bu vasita, İbn Ebî Hâtim'e (öl. 327/938) göre Mücâhid (öl. 103/721), Kâsım b. Muhammed (öl. 107/725), Râşid b. Sad ve Muhammed b. Zeyd'dir.¹² Nehhâs'a (öl. 338/950) göre bu vasita Mücâhid ve İkrime (öl. 105/723)'dir.¹³ Zehebî (öl. 748/1348) bu konuda Mücâhid'i zikreder.¹⁴ İbn Hacer (öl. 852/1449), Mücâhid, Ebu Veddâk, Râşid b. Sad ve Kasım b. Muhammed olduğunu söyler. Ayrıca İbn Hacer senette düşen bu vasitanın bilinmesi ve sika bir ravi olması şartlarıyla sahih hale geleceğini ekler.¹⁵ Hazrecî (öl.923/1517) ise vasitanın Mücâhid ve Kasım b. Muhammed olduğunu söylerken Taşköprizâde (öl.968/1561), Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713) veya Mücâhid olduğunu ifade eder.¹⁶ Vasita hususundaki görüşlerin üzerinde yoğunlaştığı ortak isimler Mücâhid ve Kasım b. Muhammed'dir. İbn Abbâs'ın tefsirini yazıya geçiren ve en güvenilir talebelerinden olan Mücâhid'in çok sayıda talebesinin olması ve çok fazla nakilde bulunması onun bu senedde düşen ravi olarak zikredilmesinde etkili olmuş olabilir. Kâsım b. Muhammed ise hem Ali b. Ebî Talha hem de İbn Abbâs ile görüşmüş olması nedeniyle senetteki düşen ravi konusunda öne çıkmış olabilir. Ayrıca yukarıda görüşlerini naklettiğimiz kişiler Mücâhid'in tefsir nakilleri ile Ali b. Ebî Talha nakillerini mukayese etme imkânını bulmuş olmalıdırlar. Taberî tefsiri bağlamında, kendi yaptığımız karşılaştırma neticesinde, Ali b. Ebî Talha nakilleri ile Mücâhid nakillerinin önemli oranda benzerlik göstermesi,¹⁷ Ali b. Ebî Talha ile İbn Abbâs arasındaki vasitanın Mücâhid olduğu görüşünü desteklemektedir.

Mukâtil b. Süleyman el-Ezdî el-Belhî, 80/699'da Belh'te doğmuştur. Merv, Bağdat ve Basra'da bulunmuş, 150/767'de Basra'da vefat etmiştir.¹⁸ Horasan'ın siyasî, dinî, ilmî ve kültürel merkezlerinden olan Belh ve Merv, Mukâtil'in yetişmesinde önemli etkiye sahiptir. Belh şehri, Hindistan, Maverâünnehir ve Orta Asya'nın kesiştiği önemli bir konumda olduğundan tarih boyunca farklı din, dil ve kültürü barındırmıştır. İslam öncesi Horasan bölgesine baktığımızda Zerdüştilik, Budizm, Nestûrî Hristiyanlığı gibi farklı dinler mevcuttur. Mukâtil b. Süleyman, Emevîlerin siyasî egemenliğini Horasan çevresinde kaybetmesiyle birlikte Irak bölgesine göç

⁸ Nehhâs, *en-Nâsihve'l-mensûh*, thk. Dr. Muhammed Abdüsselâm (Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1408), 75; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/237.

⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 3/134.

¹⁰ Muhammed Kâmil Hüseyin, "Sahîfetü Ali b. Ebî Talha fi't-tefsîr", *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân mustahricen min Sahîhi'l-Buhârî*, mlf. Muhammed FuadAbdulgâki (İstanbul: Tebliğ Yayınları, 1985).

¹¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhirive'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmirî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1413/1993), 9/227.

¹² İbn Ebû Hâtim, *el-Merâsil*, thk. Şükrullah Nimetullah el-Kucânî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1397), 140.

¹³ Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 75.

¹⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/134.

¹⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/339; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/237.

¹⁶ Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî, *Hülasâtu tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Abdüfettah Ebu Gudde (Beirut: Mektebü'l-Matbuâtî'l-İslâmî, 1416), 275; Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-saâde*, 2/56.

¹⁷ Ali b. Ebî Talha ile Mücâhid'in ortak ayetlerde benzerlik gösterdiği nakillerden bazı örnekler için bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'viliâyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Mekke: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 3/488, 23/555, 563, 573, 24/135, 390.

¹⁸ Hayrüddîn ez-Zirikî, *el-A'lâm* (b.y.: Dâru'l- İlm, 2002), 7/281; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/207.

etmiştir. Burada ise Şîa, Havâric ve Mu'tezile gibi mezhepleri görmek mümkündür.¹⁹ Müfessirin doğup yetiştiği çevre gerek ilmî açıdan gerek siyaseten önemli bölgeler olmuştur. Bu bölgenin yetiştirdiği önemli âlimlerden biri olan Mukâtil de²⁰ siyasetten uzak olmamıştır. Mukâtil'in halifelerle görüştüğü bilinmekte hatta onları siyâsî-itikâdî anlamda temsil edecek düzeyde siyasetin içinde olduğu görülmektedir. Bunun en bariz örneği ileride bahsedileceği üzere Emevîlerin Hâris b. Süreyc ile yürüttüğü barış görüşmelerinde halife adına Mukâtil'in bulunmasıdır.²¹

Mukâtil b. Süleyman'ın yaşadığı (80-150/699-767) yılları da kapsayan hicrî ilk üç asır İslâm düşüncesinin şekillendiği, itikâdî, fikrî ve siyâsî fırkaların ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönemde bilhassa Ehl-i Hadîs-Ehli Re'y çatışmasının siyâsî ve ilmî hayatı büyük oranda etkilediği hatta ona yön verdiği görülmektedir. Böyle bir dönemde yetişen Mukâtil'in, Ehl-i Hadîs, Haşviyye, Müşebbihe, Mürcie ve Zeydiye'ye mensup olduğuna dair çeşitli söylemler söz konusudur.²² Ayrıca onun tefsirinde İsrâilî bilgiye çokça başvurması da tenkit edilmesine sebep olmuştur. Onun hakkındaki iddiaların gerçek olup olmadığı ve bu iddiaların gündeme gelmesinde Mukâtil'in yaşadığı çalkantılı dönemin etkisinin ne olduğu soruları temel hareket noktamızdır. Bu çalışmamızda ilk olarak Mukâtil b. Süleyman hakkında serdedilen iddia ve ithamların neler olduğunu ele alıp atfedilen yorum biçimlerinin *Tefsîrü'l-Kebîr* eserinde karşılık bulup bulmadığı inceleneyecektir. Sonrasında makalemizin temel konusunu teşkil eden Mukâtil tefsir nakilleri ile İbn Abbas'a isnad edilen en güvenilir nakil olan Ali b. Ebî Talha tefsir nakillerinin mukayesesi yapılacaktır. Böylece Mukâtil b. Süleyman'ın *Tefsîrü'l-Kebîr*'indeki nakillerin güvenilirliği, metin analizi bakımından netleşmiş olacaktır. Yaptığımız mukayesenin sayısal verileri bir tablo ile gösterilecektir. Ayrıca Mukâtil b. Süleyman'ın Ali b. Ebî Talha ile ayrıldıkları noktalarda Taberî nakilleri ile bir kıyaslama yapılacaktır. Böylece Mukâtil nakillerinin toplamda yerleşik tefsir nakil geleneğinde ne kadar karşılık bulup bulmadığı açığa çıkarılacaktır.

1. Mukâtil Hakkındaki İddialar ve Değerlendirmeler

Mukâtil'in gerek Horasan ve Irak bölgelerinde farklı din, kültür ve fırkalarla karşılaşması gerekse yaşadığı dönemin siyâsî meselelerinin bir şekilde içinde olması, hakkındaki ithamların gerekçelerini denetlemeyi önemli hale getirmektedir. Onunla ilgili ithamlar içerisinde Ehl-i Hadîsten olduğu iddiasının, en temel iddia olduğu söylenebilir. Zira Mukâtil'in mensubiyetinin iddia edildiği diğer gruplar Ehl-i Hadîsten farklılaşmıştır. Onun Haşviyye'den olduğuna dair iddialar da bu minvalde değerlendirilebilir. Haşvî anlayış, Ehl-i Hadîs gibi nasları esas alıp akıl yürütmeyi reddeder ve teşbihe, teccime vardırarak kadar nasların zahirine bağlı kalmayı benimser.²³ Ehl-i Hadîs ile Selefiyye arasında konuşlandığı söylenebilecek olan Sifâtiyye de Ehl-i Hadîs temelinden farklılaşmıştır. Bunlar söz konusu farklılaşmayı Mu'tezile'nin sıfatları te'vil etmesine karşı savunarak/te'vil etmeyerek sağlamışlardır.²⁴ İlahî sıfatları te'vil etmeksizin zahirine göre yorumlama sonucunda varılan teşbih ve teccim düşüncesi²⁵ Haşvî anlayışın peşi

¹⁹ Muhammed Yasir Mahdi, "Türk-İslâm Kültür Merkezlerinden Biri Olarak Belh Şehri", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi* 9/18 (2011), 219-221; Zehra Yıldırım, *Mukâtil b. Süleyman'ın Mütüşâbih Kabûl Edilen Ayetlere Yaklaşımları* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 7.

²⁰ Mahdi, "Türk-İslâm Kültür Merkezlerinden Biri Olarak Belh Şehri", 238.

²¹ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/134.

²² Türker, "Mukâtil b. Süleymân", 31/134, 135.

²³ Hatice Arpaguş, "Haşvî Temayülün İzdüşümü: Mukâtil b. Süleyman Örneği", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)* 43 (Şubat 2012), 65-106; Metin Yurdagür, "Haşviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/426.

²⁴ İlyas Çelebi, "Sifâtiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/504.

²⁵ Teşbih ve teccim kavramları bazı kelimeler ve tarih kaynaklarında birbiri yerine kullanılmıştır. bk. İlyas Üzüm, "Mücessime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/448.

sıra şekillenmiştir. Mukâtil'in, Sıfatiyye'ye mensup olarak nitelendirilmesine sebep gösterilen olay Cehm b. Safvân (öl. 128/745-46) ile sıfatlar konusundaki tartışmasıdır.²⁶ Ca'd b. Dirhem'in (öl. 124/742) sıfatların inkârı fikrini devam ettiren Cehm b. Safvân'a Horasan'da ilk karşı çıkan Mukâtil olmuştur. Cehm'in "Allah hiçbir şey değildir. Allah şey de değildir. Çünkü O, her şeyin yaratıcısıdır ve her şey mahlûktur." demesine karşılık Mukâtil'in "Allah, eti ve kanı olan insan suretinde bir cisimdir." dediği nakledilmektedir.²⁷

Mukâtil'in elimizde bulunan eserinden hareketle söz konusu fırkalara mensubiyeti üzerinden yönlendirilen ithamların denetlenmesi belli ölçüde mümkün olabilir. Bu bağlamda *ayn*, *yed* ve *vech* gibi müteşabih ifadeler içeren bazı ayetleri Mukâtil'in nasıl tefsir ettiğine bakabiliriz. Kur'an'da *ayn* kelimesi Allah'a dört yerde nispet edilmektedir. Bunlardan biri Hûd 11/37 ayetidir. Mukâtil, ayette geçen *أَعْيُنَنَا* ibaresini *ilim* olarak açıklamaktadır.²⁸ Aynı bağlamda aynı ifadenin kullanıldığı Mû'minûn 23/27 ayetinde herhangi bir açıklama getirmemiştir.²⁹ Tûr 52/48 ayetindeki *بَاعَيْنَا* ifadesi *إنك بعين الله* şeklinde açıklanmıştır.³⁰ Kamer suresi 54/14 ayetinin tefsirinde ise *بَاعَيْنَا* ifadesini *الله بعين* olarak açıklamaktadır.³¹ Son iki örnekte zamiri açıkladığı fakat *ayn* kelimesine izah getirmediği görülmektedir. Mukâtil'in *ayn* kelimesinin tefsirindeki bu tutumu ilgili ifadeyi ilk geçtiği yerde açıkladığı için diğer yerlerde açıklama gereği duymadığı şeklinde müfessirin yaklaşımı olarak yorumlanabilir. Ali b. Ebî Talha ise bu ayetleri açıklamamıştır.

Haberî sıfatlar konusuna ilişkin bir diğer müteşabih ifade *yed* kelimesidir. Âl-i İmrân 3/73 *قل ان الفضل بيد الله* ayetinde *fazl* kelimesini İslâm ve nübüvvet olarak açıklamış ancak *yed* kelimesine bir anlam vermemiştir.³² Yahudilerin Allah'a eli sıkı olduğu söyleminde bulunmalarından bahsedilen Mâide 5/64 *يد الله مغلولة* ayetinde Mukâtil, *وليس بجواد* şeklinde açıklama getirmiştir. Ali b. Ebî Talha'nın da bu ayetin tefsirinde *يد الله موثقة... انه بخيل امسك ما عنده* şeklinde açıklamalarla farklı lafızlar kullansa da aynı anlamı kastettiği görülmektedir.³³ Mukâtil ayetin devamında *بل يدها مبسوطتان* ifadesi için de hayır bakımından demekle yetinmiştir.³⁴ Burada Mukâtil'in *yed* kelimesine mecaz anlam yüklediği açıktır. Türkçede de eli sıkı olmak ve eli açık olmak deyimleri cimri ve cömert olmak anlamında kullanılmaktadır. Mukâtil, Mû'minûn 23/88 *خلق قل من بيده ملكوت كل شيء* ayetini de *خلق قل من بيده ملكوت كل شيء* şeklinde açıklamıştır.³⁵ İblis'in yaratılması bahsinde Sâd suresi 38/75 ayette geçen *خلق قل من بيدي* ifadesini izah etmemiştir.³⁶ Fetih suresi 48/10 ayetindeki *يد الله* ifadesini "Allah'ın vaat ettiği hayrı vermesi" olarak açıklamıştır.³⁷ Hadid 57/29 *ان الفضل بيد الله* ayetinde ise *yed* kelimesine dair bir açıklama yoktur.³⁸ Ali b. Ebî Talha ise bu ayetleri açıklamamıştır.

Müteşabih ifadelerden olan *vech* kelimesi Bakara 2/115, 272, Ra'd 13/22, Kehf 18/28, Rahmân 55/27, Kasas 28/88, İnsân 76/9 ve Leyl 92/20 ayetlerinde Allah'a izafe edilmektedir. İnsân 76/9

²⁶ Türker, "Mukâtil b. Süleymân", 31/135.

²⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milal ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl* (Kahire: Mektebetü'l-Hanecî, ts.), 4/155.

²⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dârulhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1423), 2/281.

²⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/155.

³⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/150.

³¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/179.

³² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/284, 285.

³³ Râşid Abdülmun'im er-Recâl, *Tefsîru İbn Abbâs el-müsemmâ Sahîfetü Ali b. Ebî Talha an İbn Abbâs* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfi, 1411/1991), 183.

³⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/490; Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 183.

³⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/163.

³⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/653, 654.

³⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/70.

³⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/247.

ayetinde لوجه الله ifadesini يعني لمراضات الله şeklinde Allah'ın rızası olarak açıklamaktadır.³⁹ Kehf 18/28 ayetini ise وجه ربهم و صومهم و صلواتهم و صلاتهم و صلواتهم و صومهم و وجهه و وجهه Ra'd 13/22⁴² ve Leyl 92/20⁴³ ayetlerinde ise وجه kelimesinin ابتغاء kelimesi ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Mukâtil bu ayetlere bir açıklama getirmemiştir. Bağlam dikkate alındığında Allah'ın rızası anlamı çıkarılabilmektedir. Bakara 2/115 ayetinde فثم وجه الله ifadesini فثم وجه الله şeklinde açıklayarak Allah'ın zatını kastetmektedir.⁴⁴ Rahmân 55/27 وجه ربك و يبقى و يبقى ayetinin tefsirinde Kasas 28/88 ayetine atıf yapmaktadır.⁴⁵ Kasas 28/88 كل شيء هالكا الا وجهه ayetini ise استثنى نفسه بأنه حي دائم şeklinde açıklayarak açıkça Allah'ın zatının kastedildiğini ifade etmektedir.⁴⁶ Ali b. Ebî Talha sahifesinde bu ayetlerden Bakara 2/115⁴⁷, Ra'd 13/22⁴⁸ ve Kehf 18/28⁴⁹ ayetlerine dair açıklama olmakla birlikte ayetlerdeki müteşabih ifadelerle yönelik bir açıklama yoktur. Ayetlerdeki başka ifadelerin açıklamaları yapılmaktadır.

Mukâtil'in müteşabih ifadelerle bazı yerlerde mecaz anlam verip bazılarında açıklama yapmaması şeklinde farklı tutum sergilediği görülmektedir. Bazı yerlerde ifadeyi olduğu gibi bırakması onun hakkında Müşebbiheden ve Mücessimededen olduğuna dair söylemlerin oluşmasına zemin hazırlamış olabilir. Hâlbuki görüşünü açıklamadığı yerden değil yaptığı açıklamalar üzerinden onun hakkında fikir sahibi olmamız daha doğru olabilir. Ayrıca müfessirler bir ayeti her yerde açıklama yoluna gitmeyebilirler. Özellikle dönemin tartışmalı meselelerinde kullanılan ayetler üzerinden söz söylemeyi tercih ederler. Haberi sıfatlar meselesinde Mukâtil ile Cehm b. Safvân arasında münakaşa olduğu bilinmektedir. Ancak onların bu tartışmada kullandıkları, delil getirdikleri ayetlerin hangileri olduğuna ulaşma imkânımız olmadığından Mukâtil'in açıklama yapmadığı ayetleri bu açıdan denetleyemiyoruz. Bununla birlikte Mukâtil'in müteşabih ifadeleri sadece kendince gerekli gördüğü yerde açıklaması diğer yerlerde açıklamamış olması da muhtemeldir.

Müteşabih ifadelerin değerlendirilmesi konusundaki yaklaşımları dört grupta ele almak mümkündür. İlki selefın görüşüdür ki müteşabih ifadeleri te'vil etmeksizin zahiri üzere bırakmaktır. İkincisi Müşebbihe, Mücessime, Haşviyye gibi fırkaların görüşüdür. Onlar bu ifadeleri hakiki manada alarak Allah'a izafe ederler. Üçüncüsü Mu'tezile'nin tenzihî yaklaşımıdır. Allah'ın zatından ayrı olarak sıfatların varlığı teaddüd-i kudemâya yol açacağından sıfatları reddederler. Son görüş ise halefin, sefeye uymakla birlikte gerekli gördükleri yerlerde müteşabih ifadeleri te'vil etmeleri şeklindedir. Mukâtil'in bu sınıflandırmaya göre halefe yakın bir tutum içinde olduğunu söylemek mümkündür. Mukâtil'in bu türlü ifadeleri bazı ayetlerde açıklamamış olması bazı ayetlerde de te'vil etmesi söz konusudur. Bazen de ilgili ifadeyi hususen açıklamayıp ayetin bütünü içinde anlamlandırdığı düşünüldüğünde Mukâtil'in, Eş'arî'nin te'vil anlayışına benzer bir yaklaşım içinde olduğu ancak bunun, zamanında anlaşılmadığı söylenebilir.⁵⁰

³⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/525.

⁴⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 2/582.

⁴¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/224.

⁴² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 2/375.

⁴³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/724.

⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/133.

⁴⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/198.

⁴⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/360.

⁴⁷ Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 86, 87.

⁴⁸ Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 299.

⁴⁹ Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 327, 328.

⁵⁰ İbrahim Çelik, "Kur'an'da Haberi Sıfatlar ve Mukatil b. Süleymân'a İsnad Edilen Teşbih Fikri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 157-159; Mesela Eş'arî olan Râzî (ö.606/1210) sıfatların nefyedilmesini doğru bulmayarak te'vil edilmesi gerektiğini savunur. Aslında Mu'tezile ile Eş'arî arasında mutedil bir yol benimser. bk. Ali Budak, "Haberi Sıfatlara Dair

Mukâtil b. Süleyman'ın mensup olduğu iddia edildiği fırkalardan bir diğeri de Mürcie'dir. Mürcie'ye iman-amel ilişkisine yaklaşımı bakımından nispet edilmiştir. Eş'arî (öl. 324/935), Mukâtil'i Mürcie'ye nispet ederek ona "İman, fık azabını boşa çıkarır. Çünkü iman fıkktan daha ağırdır. Allah, muvahhit kimseye azap etmez." sözünü atfeder.⁵¹ Öte taraftan Şehristânî (öl. 548/1153) de günahkâr mü'minin, günahının karşılığı olarak cehennemde kalacağı ve ardından cennete gireceği görüşünü zikrederek Mukâtil'i, Mürcie'nin Sevbâniyye kolu içinde değerlendirir.⁵² Mukâtil, *el-Vücûh ve'n-Nezâir* eserinde imanın Kur'an'daki kullanımı bağlamında dört anlamına işaret etmiştir. Birincisi, tasdik olmaksızın dil ile ikrar etmek olup münafıklar için kullanımdır. İkincisi, açıkta ve gizlide tasdik etmek anlamındadır. "İman edenler" ve "Mü'minler" ifadeleri bu anlamda mü'minler için kullanılmaktadır. Üçüncüsü tevhid manasında kullanılmasıdır. Dördüncü anlam ise şirk karışmış imandır.⁵³ Ayrıca Mukâtil'in tasdik etmeyi marifet ile temellendirdiği görülmektedir. Marifeti yani Allah'ın rububiyetini bilmeyi, Allah'a iman ve amel etmek şeklinde ikiye ayırmaktadır.⁵⁴ Mukâtil şirk ile ibadetlerde şirke düşmeyi de ayırmaktadır. Bu hususta yani ameldeki kusurların imana zarar vermeyeceği konusunda Mürcie ile benzeştiği söylenebilir. Ancak Mukâtil'in, Fâtır suresi 35/32 ayetinin tefsirinde büyük günah sahibinin cehennemde sonsuza kadar kalmayacağı şeklinde açıklaması söz konusudur.⁵⁵

Mürcie mezhebinde iman tanımı hususunda ittifak yoktur. İmanı sadece marifet olarak tanımlayan Mürcie grubu, zemmedilen Mürcie olarak görülmektedir. Mürcie'nin çoğunluğu tarafından benimsenen iman tanımı ise muhteva itibarıyla Ehl-i Sünnetin tanımına yakındır.⁵⁶ Mukâtil iman tanımında marifeti iman ve amel ile temellendirmektedir. Ancak ameli imandan bir cüz olarak görmez. Bu bağlamda Enfâl 8/2 ایمانا زادتهم ifadesini "önceden nazil olan Kur'an ayetlerine ek olarak yeni nazil olacak olanlara da iman etmek" şeklinde⁵⁷ amelden bağımsız olarak açıklamaktadır. Mukâtil, iman-amel ilişkisi hakkındaki görüşü çerçevesinde Mürcie'den sayılmıştır. Ancak bu hususta Ehl-i Sünnetin de benzer görüşte olduğu ve ilimlerin, fırkaların birbirinden net çizgilerle ayrılmadığı dönem düşünüldüğünde yine Mukâtil hakkında kesin bir yargıya varmak bizce mümkün değildir.

Mukâtil'in Zeydî olduğuna dair görüşlere bakıldığında herhangi bir sebep zikredilmediği görülmektedir. Zeydiyye'nin temel görüşlerinden hareketle Mukâtil'in bu fırkaya mensubiyeti sorgulanabilir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Zeydiyye fikhî görüşlerinden ziyade siyasî alanda öne çıkan bir fırkadır. Zeydiyye, Mu'tezile'nin beş esasını bazı farklılıklarla benimsemiş, ona imameti de eklemiştir.⁵⁸ Zeydîlerin imamet için delil getirdikleri⁵⁹ "Sizin asıl dostunuz Allah'tır, O'nun Resûlüdür ve namazlarını kılan, zekâtlarını veren mü'minlerdir." mealindeki Mâide 5/55 ayetinin nüzûl sebebinde Mukâtil, Hz. Ali'yi zikreder, onunla ilgili rivayete yer verir ancak onun imametinden bahsetmez.⁶⁰ Bu tavrı Şîa'ya özellikle de Zeydiyye'ye yakın olması şeklinde

Rivayetlerin Tevil Yoluyla Çözümü Bağlamında Razi'nin Esasu'l-Takdis Adlı Eseri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2011), 73, 74.

⁵¹ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, thk. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Dâru'l-Franz, 1400/1980), 151.

⁵² Ebü'l Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (b.y. : Müessesetü'l-Halebî, ts.), 1/142-144.

⁵³ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Ali Özek (İstanbul: İlmî Neşriyat, /1993), 47, 48.

⁵⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/456, 457.

⁵⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/558.

⁵⁶ Mürcie'nin iman konusunda Ehl-i Sünneti etkilediği ve Mürcie'nin iman anlayışının Ebü Hanîfe ve Matürîdî tarafından benimsendiği hakkında bk. Recep Ardoğan, "Mürcie'de Farklı İman Tanımları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2014), 159.

⁵⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 2/100.

⁵⁸ İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1989), 92-101.

⁵⁹ Hüseyin b. Bedreddin, *İkdû's-semîn fi ma'rifetirabbî'l-âlemîn*, thk. Muhammed Yahya Sâlim Azzân (Yemen: Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, 1415/1995), 44, 45.

⁶⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/485, 486.

yorumlanabilir. Yine Mukâtil'in, Enfâl suresi 8/25 ayetin tefsirinde fitneye düşenleri Cemel Vakası bağlamında Talha ve Zübeyr olarak açıklayıp bu ayetin onlar hakkında nazil olduğunu söylemesi⁶¹ de bu konudaki açık göstergelerdendir. İman ile ameli birbirinden ayırmayan Zeydiyye'de büyük günah sahibinin ebedi cehennemde kalacağı görüşü hâkimdir.⁶² Mukâtil'in bu konudaki görüşünün bu minvalde olmadığını, Mürcie'ye mensubiyetini değerlendirdiğimiz yerde zikretmiştik. Mukâtil'in, fikhî veya kalamî olmaktan ziyade siyasî bir hareket olan Zeydiyye'ye ilişkin olaylara da dâhil olmadığı görülmektedir. Aksine o, Zeydî isyanları bastıran Nasr b. Seyyâr'ın komutanları arasında itibara sahiptir.⁶³ Tüm bunlardan hareketle Mukâtil'in Zeydiyye'ye mensup olduğunu söylemek mümkün değildir. Daha geç dönemlerde onun siyaseten Abbâsîlerin yanında bulunmuş olmasının Zeydî olarak kabul edilmesinde etkili olabileceğini düşünmekteyiz.

Şu ana kadar Mukâtil ile ilgili yapılan çalışmalarda ona yönelik iddia ve ithamlar dile getirilmiş ayrıca tarihî veriler ve kısmen tefsiri üzerinden mensubiyet atfedilen yorum biçimleri ele alınmıştır. Biz onlardan ayrı olarak tarihî verilerin yanı sıra güvenilir bir tefsir ile mukayese etmeyi amaçladık. Bu doğrultuda mukayeseye geçmeden evvel yukarıdaki iddiaların ortaya atılmasındaki en büyük etken olan dönemin siyasî-itikâdî durumuna yer vermek istiyoruz.

2. Dönemin Siyasî-İtikâdî Durumu ve Mukâtil Eleştirileri Üzerine Etkileri

Mukâtil b. Süleyman, Belh ve Merv şehirlerinde yaşamış olup hayatının son yirmi yılında ise Beyrut, Mekke, Basra ve Bağdat'ta bulunmuştur. Özellikle Mukâtil'in yaşadığı dönemde Horasan ve Irak bölgesi siyasî karışıklığa ve itikâdî açıdan çeşitliliğe sahiptir. Mukâtil'in yaşadığı H. 80-150 arasındaki dönem Emevîlerin sonu Abbâsîlerin ilk dönemine tekabül etmektedir. Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında ortaya çıkan ihtilaf ve fikir ayrılıkları hicrî ikinci asrın sonuna gelindiğinde fırka ve mezheplerin oluşması şeklinde kendini göstermiştir. Abbâsî dönemi ise artık mezheplerin oluşumunu tamamladığı dönemdir.⁶⁴

Emevîlerin, başlangıcından beri yürüttüğü siyaset bazı grupların tepkisini çekmiştir. Özellikle mevâlî, kendilerine uygulanan politika nedeniyle Emevîlerin yıkılışında önemli rol oynamıştır.⁶⁵ Ayrıca hilafet anlayışlarını desteklemek amacıyla kader konusunda cebr yaklaşımını benimsemeleri Hâricîler, Şîa, Kaderiyye gibi fırkaların tepkisine yol açmıştır.⁶⁶ Mukâtil'in Emevîler yanındaki konumuna gelince o, yönetimle yakından irtibatlıydı. Hâris b. Süreyc (öl. 128/746) isyanında ve Cehm b. Safvân ile olan tartışmada Emevîler lehine etkin rol oynadığı görülmektedir. Emevîlerin siyasî politikası ve uygulamalarının neticesinde ilk isyan edenlerden biri Hâris b. Süreyc'tir.⁶⁷ Mukâtil dönemin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın (öl. 131/748) komutanlarından olan Sâlim b. Ahvez'in yanında itibarlıydı. Sâlim, Hâris b. Süreyc ile yapılan barış görüşmesinde kendisini temsil etmesi için Mukâtil b. Süleyman'ı görevlendirmiştir. Hâris'in yanında ise kâtabi ve yardımcısı olarak Cehm b. Safvân bulunmaktaydı.⁶⁸ Yine bu dönemde Emevîler adına Mukâtil'in, Cehm b. Safvân ile sıfatlar konusunda münakaşa ettiği ve bu münakaşanın Cehm'in aleyhine neticelendiği bilinmektedir. Ca'd b. Dirhem ile başlayan ve Cehm

⁶¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsir*, 2/108.

⁶² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 74.

⁶³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, 65, 66; Türker, "Mukâtil b. Süleymân", 31/134.

⁶⁴ Nihat Uzun, *Hicri 2. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi* (Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 79; Türker, "Mukâtil b. Süleymân", 31/134.

⁶⁵ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/101.

⁶⁶ Mehmet Çakırtaş, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 26.

⁶⁷ Nadir Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/201.

⁶⁸ Türker, "Mukâtil b. Süleymân", 31/134; Şerafettin Gölçük, "Cehm b. Safvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/233.

b. Safvân ile devam eden görüşler sonraki dönemde Mu'tezilî anlayışta yer bulmuştur. Cehm b. Safvân Allah'ın sıfatlarını inkâr ederken Emevîlerin tarafını destekleyen Mukâtil sıfatları ispat yolunu tutmuştur. Bu tartışmalarda sergilediği daha literal yorum tavrı Mukâtil'in daha sonradan Müşebbiheden olduğunun iddia edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu konuda Ebû Hanîfe (öl.150/767) “ ...Cehm b. Safvân sıfatları nefyetti ki ‘Allah bir şey değildir’ dedi. Mukâtil de teşbihte ifrata giderek Allah’ı mahlûkata benzetti.” demiştir.⁶⁹

Abbâsîler dönemine gelince ilk elli yıl Me'mûn dönemine kadar itikâdî anlamda Ehl-i Hadîs anlayışının hilafına bir yaklaşım görülmemiştir. Halku'l-Kur'an düşüncesi Ca'd b. Dirhem ile Emevîler döneminde gündeme gelmişti ama bu düşünce siyasî olarak bastırılmıştı. Ancak o zaman bastırılan Halku'l-Kur'an düşüncesi Abbâsî dönemde Halife Me'mûn iktidarında resmi politika haline getirilmiş hatta bunu kabul etmeyenlere kovuşturma açılmış ve meşhur mihne olayları yaşanmıştır.⁷⁰ Dolayısıyla Abbâsîler için Halku'l-Kur'an meselesi sadece teolojik bir konu olmanın ötesine geçmiştir. Tefsir literatüründe siyasî çatışmalara net bir şekilde yansımaya da ilişkilendirilecek ayetler bağlamında tartışmanın teolojik boyutta sürdürüldüğü muhakkaktır. Dolayısıyla bu tartışmanın İslâmî ilimler edebiyatında ve özellikle tefsirlerde dikkate değer bir yönünün olduğunu söyleyebiliriz.⁷¹

Mihne döneminde Abbâsî iktidarının politikasına karşı direnen en önemli taraf Halku'l-Kur'an anlayışını benimsemeyen Ehl-i Hadîstir. Ahmed b. Hanbel, hadisçilerin sözlerini ölçüt kabul ettikleri en önemli isimdir. Bağdâdî, Ahmed b. Hanbel'den “muhaddislerin imamı, sünnetin savunucusu, mihneye sabreden” diye bahseder.⁷² Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in Mukâtil'e ilişkin değerlendirmeleri de yerleşik bir Mukâtil b. Süleyman imajı oluşturmuştur. Ahmed b. Hanbel, Mukâtil için “Ondan bir şey nakletmek hoşuma gitmez.” diyerek Ehl-i Hadîsin Mukâtil'i tenkit etme yolunu açmıştır.⁷³ Bunun yanında Ahmed b. Hanbel'in “Tefsir, melahim ve megazinin aslı yoktur.” sözünün de Mukâtil b. Süleyman'ın önde olduğu tefsir geleneğiyle ilişkilendirilmesi mümkündür.⁷⁴ Bu gelenek Ehl-i Hadîsin ilim/nakil anlayışının hilafına sened meselesini ihmal etmekteydi. Ahmed b. Hanbel'in Mukâtil'e yönelttiği eleştirinin daha çok sened meselesi ile ilgili olması mümkündür. Zira Ahmed b. Hanbel'in, onun hakkındaki bu olumsuz görüşüne mukabil İmam Şâfiî onun için “İnsanlar tefsirde Mukâtil'e muhtaçtır.” ifadesini kullanmıştır.⁷⁵ İmam Şâfiî, Ehl-i Hadîsin itibar ettiği en önemli şahıslardan olmasına karşın Ahmed b. Hanbel ile Mukâtil hakkında farklı değerlendirmelere gitmiş olmaları ideolojik bir ayrılıktan dolayı olmasa gerekir. Nakilde senedin Ehl-i Hadîs tarafından giderek vazgeçilmez bir noktaya doğru evrilmesi daha muhtemel görünmektedir.

Mukâtil b. Süleyman, yaşadığı dönemde çeşitli itikâdî oluşumların teşekkülüne ve siyasî çalkantılara denk gelmiştir. Bu nedenle onlardan etkilenmemesi düşünülemez. Ne var ki bu

⁶⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/281; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/207.

⁷⁰ Faruk Omar, “Me'mun'dan Önce Abbasîler ve Mu'tezilîler Arasındaki İlişkiler”, çev. Mehmet Ümit, *Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ocak 2003), 168; Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/372; Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/26.

⁷¹ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 204-207; Mustafa Öztürk, “Mihne ve Tefsir”, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, ed. M. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 141, 142.

⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/90.

⁷³ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1271/1952), 8/355; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/641.

⁷⁴ Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mecmaü'l-Melik Fahd li-Tibâati'l-Mushafî's-Şerîf, 1416/1995), 13/346.

⁷⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/642.

itikâdî ve siyasî gelişmelerin tefsirine açık ve net bir şekilde yansıdığı söylenemez.⁷⁶ Buna rağmen hakkındaki ithamlar eserinin sonraki dönemlerde belli kesimlerce görmezden gelinmesine neden olmuştur. Mukâtil, Ehl-i Hadîsten sayılmasına rağmen tefsir nakillerinde de isnadı önceleyen Ehl-i Hadîs yaklaşımına⁷⁷ uygun hareket etmemiştir. Bu durum kendi dönemindeki nakil anlayışının senedi ne kadar gerekli görüp görmediğiyle ilişkilendirilebilir.

3. Nakillerin Mukayesesi ve Değerlendirilmesi

Karşılaştırmasını yapmış olduğumuz *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha* ve *Tefsîrü'l-Kebîr* eserlerinin her ikisi de erken döneme ait olsa da müfessirlerin tefsir yapma tarzlarındaki farklılıklar mukayeseyi etkilemektedir. Bu açıdan tasnif bilgilerinden önce müfessirlerin yaklaşım tarzlarındaki farklılıklarına değinmemiz yerinde olacaktır. Ali b. Ebî Talha ve Mukâtil b. Süleyman arasındaki farklılığın en temel sebebi rivayet kullanımı olduğu söylenebilir. Mukâtil b. Süleyman'ın rivayet kullanımı ortak ayetler dikkate alındığında Ali b. Ebî Talha'ya nispetle daha fazladır. Ne var ki Mukâtil'in kullandığı rivayetlerin tamamı tefsir amacıyla varid olmuş değildir. Ancak bu rivayetleri tefsir amacıyla kullandığı görülmektedir.⁷⁸ Mukâtil'in müphem ifade bırakmamak ve tefsiri rivayetle desteklemek yönündeki eğiliminin bir sonucu olarak değerlendirebileceğimiz bu tavrını, muteber sebab-i nüzûl rivayetlerinde yer alan isimlerin dışında isimler zikretmesinde görmekteyiz.⁷⁹

Mukâtil b. Süleyman, ayetleri tefsir ederken rivayetleri özgün bir yöntemle kullanmıştır. Bunun için ayetlerdeki cümlelerin hafzedilmiş ögelerini rivayetteki bilgilerle tamamlar. Ayetin sonuna kadar ayet ve hadis sarmal bir yapı içinde olup ayetin tefsirinin adeta tam bir hikâye anlatımına varan bir tarza sahip olduğu görülür. Tefsirinde rivayet kullanımı ile birlikte geniş ve detaylı izahlar yapmaktadır. Buna karşın Ali b. Ebî Talha'da rivayet kullanımına çok rastlanmamakla birlikte genellikle garib kelimelerin izahının yapıldığı görülmektedir. Nadiren sebab-i nüzul ve siyer bilgilerine yer verirken açıklamalarının da kısa ve özlü olduğunu söylemek mümkündür. Mukâtil'in literal ve rivayetçi yaklaşımına karşılık Ali b. Ebî Talha'nın özet niteliğinde açıklamalarına rastlanmaktadır. Örneğin Mukâtil, Sâd suresi 38/6-8 ayetlerinde⁸⁰ rivayet etrafında tefsir yapmaktadır. Ayetle ilişkilendirdiği rivayeti, ayetten önce veya sonra vermek yerine tefsirin içine dâhil etmekte ve bir bütün olarak vermektedir. 6. ayette müşriklerden önde gelenlerden bazılarının Hz. Peygamber'in getirdiklerini, atalarının dininde işitmediklerini söylemelerinden bahsetmektedir. Mukâtil; Ebu Cehil, Velid b. Muğire, Halef'in oğullarından Übey ve Ümeyye'yi bu zümre arasında zikretmektedir. Tefsirde naklettiği rivayete göre Velid b. Muğire "Yürüyün! Tanrınıza bağlı kalın." sözünü söyleyerek diğer önde gelenlerle birlikte Hz. Peygamber ile aralarında hüküm vermek için Ebû Talip'e gitmiştir. Bunun üzerine Ebû Talip Hz. Peygamber'e haber göndermiş ve Hz. Peygamber onlara "Lâ ilahe illallah" demelerini söylemiştir. Akabinde onlar bunu reddedip "Şüphesiz bu (ilahın tek bir ilah olması) istenilen bir şeydir." diyerek oradan ayrılmışlardır. Devamında 7. ayette geçen الملة الاخرة ifadesini İslâm'dan önceki son millet olarak Hristiyan milleti şeklinde açıklamasının yanı sıra rivayeti devam ettirerek Velid b. Muğire'nin

⁷⁶ Bazı araştırmacılar Mukâtil'i siyasî-itikâdî bağlılık yönünden bağımsız müfessirler arasında değerlendirmektedir. bk. Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, 135.

⁷⁷ Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (Ankara: İSAM, 2022), 262-267.

⁷⁸ Saliha Türçan, *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 114, 115.

⁷⁹ Krş. : Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil*, 3/477-479 ve Abdülfettah el-Kâdî, *Esbâb-ı Nüzûl*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Fecr Yayınları, 2013), 281, 282.

⁸⁰ "Onların ileri gelenleri: '(Yolunuzda) yürüyün! Tanrılarınıza bağlılıkta direnin. İşte sizden istenen şüphesiz budur. Son dinde de bunu işitmedik. Bu ancak bir uydurmadır. Kur'an aramızdan ona mı indirildi?' diyerek kalkıp yürüdüler. Hayır, onlar kitabım hakkında şüphe içindedirler. Hayır! Azabımı henüz tatmadılar." bk. Hayrettin Karaman vd., *Kur'an'ı Kerim Açıklamalı Meâli* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 444.

ayetin devamında geçen “Bu (Kur’an) ancak bir uydurmadır” sözünü söylediğini aktarır. Yine 8. ayette geçen “Bu zikir aramızdan ona mı indirildi?” sözünü de Velîd b. Mugîre’ye atfeder.⁸¹ Ali b. Ebî Talha’nın ise ilgili ayetlerden yalnızca 7. ayetin tefsirini Hristiyan milleti şeklinde açıklamakla yetindiği görülmektedir.⁸² Tüm bu çerçevede çalışmamızda mukayese imkânları dikkate alındığında üç ana kategori ve alt başlıkları oluşturulmuştur. Kategorilerin başlıkları maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

I. Lafız Benzerlikleri

i. Birebir Benzerlikler

ii. Ziyadeli Benzerlikler

iii. Benzerlikle Birlikte İstikak ve Cümle Kurmadaki Farklılıklar

II. Lafzı Farklı Manası Aynı Olanlar

III. Lafız ve Mana Farklılıkları

Çalışmamızın temelini oluşturan söz konusu tefsir nakillerinin mukayesesinde manen ve lâfzen kıyaslama yoluna gidildi. Öncelikle her iki tefsirde yer alan ortak ayetler belirlendi. Daha sonra bu ayetlerin tefsirlerinde yer alan ortak açıklamalar lâfzen benzerlik gösterme derecesi bakımından *birebir benzerlik*, *ziyadeli benzerlik* ve *benzerlikle birlikte istikak ve cümle kurmadaki farklılık* kategorilerinden uygun olanına yerleştirildi. Lafız benzerliği olmamakla birlikte mana benzerliği taşıyıp taşıması bakımından ise *lafız ve mana farklılığı* ya da *lafzı farklı manası aynı olanlar* kategorilerinden birine alınmıştır. Oluşturduğumuz kategorileri hangi gerekçelerle belirlediğimiz konusuna örnekler üzerinden izah getirmek istiyoruz. Öncelikle *lafız benzerliği* nin ilk alt başlığı olan *birebir benzerlik*’te her iki tefsir naklinde de kullanılan kelimelerin motamot aynı olması esas kabul edilmiştir. Mesela, Bakara 2/286 ayetinde اصرا kelimesi her iki tefsirde de عهدا şeklinde açıklanmıştır.⁸³ Yine Tevbe 9/30 ayetindeki قاتلهم الله ifadesi her ikisinde de لعنهم الله olarak tefsir edilmiştir.⁸⁴ Öte yandan birebir benzerlik olmakla birlikte Mukâtil b. Süleyman’da bu aynı ifadelerin yanı sıra başka bir ifade veya cümleler de bulunabilmektedir. Böyle olan tefsir nakillerini de *ziyadeli benzerlik* olarak değerlendirdik. Bürûc suresi 85/15 ayetindeki المجيد kelimesi Ali b. Ebî Talha’da الكريم olarak tefsir edilmişken⁸⁵ Mukâtil bu ifadeyi الجواد الكريم şeklinde açıklamıştır.⁸⁶ Yine Beled suresi 90/20 ayetin tefsiri için Ali b. Ebî Talha مطبقة demekle yetinmişken⁸⁷ Mukâtil b. Süleyman مطبقة وهي جهنم diyerek açıklamada ziyadede bulunmuştur.⁸⁸ *Benzerlikle birlikte istikak ve cümle kurmadaki farklılık* kategorisi ise her iki tefsirdeki lâfzî benzerlikle birlikte lafızların istikak ve cümle diziliminde farklılaştığı örnekleri içerir. Mesela Âl-i İmrân 3/146 ayetindeki ربيون كثير ifadesi Ali b. Ebî Talha tarafından جموع şeklinde açıklanırken⁸⁹ Mukâtil الجمع الكثير şeklinde tefsir etmiştir.⁹⁰

⁸¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/635-637; Detaylı bilgi için bk. Ersin Kabakçı, “Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yansımalarının Tarihi Kökenine Yönelik Bir Sorgulama: Tefsîru Mukâtil Örneği”, *Tefsîr Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 420-442.

⁸² Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 425.

⁸³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/232; Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 123.

⁸⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 2/167; Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 262.

⁸⁵ Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 526.

⁸⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/650.

⁸⁷ Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 533.

⁸⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/704.

⁸⁹ Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 131.

⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 1/305.

Söz konusu tefsirlerde kullanılan lafızlar farklı olmakla birlikte anlam aynı ise ilgili açıklamalar, *lafzı farklı manası aynı olanlar* kategorisine dâhil edilmiştir. Eş anlamlı kelimelerin kullanımı bu kategori içindedir. Örneğin, Bakara 2/236 ayetteki *لَهِنَ الْفَرِيضَةَ* ifadesini Ali b. Ebî Talha⁹¹, Mukâtil b. Süleyman *المهر* olarak tefsir etmiştir.⁹² Son olarak; Ali b. Ebî Talha ve Mukâtil tefsirinde farklı kelimelerle farklı anlam ifade etmişlerse bu tür tefsir nakilleri de lafız ve mana farklılığı kategorisinde tasnif edildi. Bu kategoriye örnek olarak Rûm suresi 30/3 ayetinde geçen *الارض* *ارض الاردن وفلسطين* Mukâtil ise *في طرف الشام* Ali b. Ebî Talha ifadesinin tefsirini verebiliriz.⁹³ Tasnifte izlediğimiz yolun genel hatları bu şekilde olmakla birlikte önceden de zikrettiğimiz gibi müfessirlerin tefsir tarzlarındaki farklılığın yansıması olarak tasnif etmekte güçlük yaşadığımız hususlar olmuştur. Ortak ifadelerin bulunmasına rağmen tefsirin devamında farklı açıklamaların bulunması gibi hususlarda temel kriter olarak müşkili çözen ifadeyi baz alarak tasnif ettiğimizi belirtmeliyiz. Daha sınırlı olması bakımından Ali b. Ebî Talha'nın tefsir sahifesini esas alarak yaptığımız bu karşılaştırmada hem müfessirlerin tefsir nakillerini kullanma biçimleri hem de ayetlerin farklı bölümlerini müşkil olarak görmelerinden kaynaklanan farklılıklar sebebiyle Ali b. Ebî Talha ile Mukâtil'in tefsir ettiği aynı ayet veya ayet bölümlerini ele aldık. Yani ortak vurgu esasına göre tasnif edilecek parçaları alıp diğerlerini bırakmak şeklinde bir yaklaşımı tercih ettik. Ayrıca Ali b. Ebî Talha nakillerinden bazılarının ana kaynaklarda farklı varyantlarla verildiği görülmüştür. Bu gibi durumlarda Mukâtil ile benzerlik taşıyan veya yakınlık ifade eden nakilleri tercih ettik.⁹⁵ Bu doğrultuda 1354 veri/tefsir nakli kullandık. Daha açıklayıcı ve net olması bakımından yukarıda zikrettiğimiz kategorilere ait başka örnekler yer vermek istiyoruz. Yaptığımız mukayeseden makalenin hacmini arttırmaması bakımından kısa ayet ve açıklamaları tercih ederek seçtiğimiz diğer örnekler şöyledir:

Tablo 1. Nakillerdeki Birebir Lafız Benzerlikleri Tablosundan Bir Kesit

	Ali b. Ebî Talha Mukâtil b. Süleyman
Bakara 3. ayet: <i>الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ</i>	{والذين يؤمنون} يعني يصدقون.
İsrâ 107. ayet: <i>قُلْ آمَنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَجْرُونَ: لِلأَذْقَانِ سُجْدًا</i>	{يجرون للأذقان} للوجوه.
Neml 90. ayet: <i>وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وَجُوهُهُمْ فِي النَّارِ هَلْ تُجْرُونَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ</i>	{ومن جاء بالسيسة} يعني بالشرك.
Târik 3. ayet: <i>النَّجْمِ النَّاقِبُ</i>	المضيء.
Maûn 4. ayet: <i>فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ</i>	المنافقين.

Tablo 2. Lâfzî Benzerlikle Birlikte İhtikak ve Cümle Kurmadaki Farklılıklar Tablosundan Bir Kesit

Ayet	Ali b. Ebî Talha	Mukâtil b. Süleyman
Bakara 3. ayet: <i>الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ</i>	زكاة أموالهم.	{ومما رزقناهم} من الأموال {ينفقون} يعني الزكاة المفروضة.

⁹¹ Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 113.

⁹² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 1/199, 200.

⁹³ Recâl, *Sahîfetü Ali b. Ebî Talha*, 399.

⁹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 3/406.

⁹⁵ en-Nisâ 4/83, 157; el-En'âm 6/75; el-Enfâl 8/34; et-Tevbe 9/49; Meryem 19/ 39, 83; el-Enbiyâ 21/ 35, 87; el-Hac 22/24; en-Nûr 24/39; ez-Zâriyât 51/39 ayetleri örnek olarak verilebilir.

Nisâ 103. ayet: فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَرُكُوعًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَىٰ الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْفُوتًا	مفروضا.	{موقوتا} يعني فريضة معلومة.
Mâide 90. ayet: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْحَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ	هي القداح.	{والأزلام} يعني: القدحين الذين كانوا يعملون بهما.
Tevbe 110. ayet: لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ	يعني الموت.	{إلا أن تقطع قلوبهم} يعني حتى الممات.
Hûd 6. ayet: وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَىٰ اللَّهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا كُلٌّ فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ	موجع.	{اليم} يعني وجيع.

Tablo 3. Ziyadeli Benzerlikler Tablosundan Bir Kesit

Ayet	Ali b. Ebî Talha	Mukâtil b. Süleyman
Tevbe 57. ayet: لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأًا أَوْ مَعَارِجًا أَوْ مَدَّخَلًا لَّوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ	السَّرَب.	{أو مدخلا}، يعني سربا في الأرض.
Nahl 90. ayet: إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالنَّبْغِ يُعْطِيكُم لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ	الشرك.	{والمنكر} يعني: الشرك وما لا يعرف من القول.
Tâhâ 97. ayet: وَإِنظُرْ إِلَىٰ إِلَهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَّنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا	بالنار.	{لنحرقنه} بالنار وبالمبر
Şurâ 34. ayet: أَوْ يُوقِنُونَ بِمَا كَسَبُوا وَيَعْفَىٰ عَنْ كَثِيرٍ	يهلكون.	{أو يوقهن} يقول: وإن يشأ يهلكهن، يعني السفن.
Kâf 5. ayet: بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَهُمْ فِي أَمْرٍ مَّرِيجٍ	مختلف.	{فهم في أمر} مريج يعني مختلف ملتبس

Tablo 4. Lafzi Farklı Manası Aynı Olanlar Tablosundan Bir Kesit

Ayet	Ali b. Ebî Talha	Mukâtil b. Süleyman
Nisâ 13. ayet: تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يُدْخِلْهَا فَبَدَلِهَا بِأُخْرَىٰ يُدْخِلْهَا اللَّهُ فِي أَصْحَابِ النَّارِ إِنَّهَا كَانَتْ فِي آيَاتِنَا لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ	طاعة الله، يعني المواريث التي سمى الله.	{تلك حدود الله} يعني هذه القسمة فريضة من الله.
Mâide 3. ayet: فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ	غَيْرَ مُتَعَمَدٍ لِإِثْمٍ.	{غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ} غَيْرَ مُتَعَمَدٍ لِمَعْصِيَةٍ.
Mâide 106. ayet: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ إِذًا عَدْلٌ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ الْمَوْتِ تَحْسِبُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنْ ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَلَا تَكُنَّ شَهَادَةً اللَّهِ إِذَا لَمِنَ الْأَيْمِينَ	{أو آخران من غيركم} من غير المسلمين.	{أو آخران من غيركم} من غير أهل دينكم، يعني النصرانيين، {إن أنتم} معشر المسلمين {ضربتم في الأرض} تجارا.
A'râf 18. ayet: قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْءُومًا مَدْحُورًا لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ	ممقوتا.	{مذءوما} منفيا.

إن الله يأمر بالعدل} بالتوحيد.	شهادة أن لا إله إلا الله.	إن الله يأمر بالعدل} بالتوحيد. وَالْإِحْسَانَ وَإِيتَاءَ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفُحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ بِعِظَتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَذَكَّرُونَ
--------------------------------	---------------------------	--

Tablo 5. Lafız ve Mana Farklılıkları Tablosundan Bir Kesit

Ayet	Ali b. Ebî Talha	Mukâtil b. Süleyman
Bakara 15. ayet: اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمْذُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ	ينمادون .	{ في طغيانهم يعمهون } يعني في ضلالتهم يترددون .
Nûr 36. ayet: فِي بُيُوتِ الَّذِينَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعُ وَيُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْعُدْوَةِ وَالْأَصَالِ	يتلى فيها كتابه.	{ ويذكر فيها اسمه } يعني يوجد الله عز وجل.
Neml 82. ayet: وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ	تحدثهم.	{ تكلمهم } بالعربية
Gâfir 52. ayet: يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَغِيرَتُهُمْ وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ	اي سوء العاقبة.	الضلالة نار جهنم.
Mâûn 7. ayet: وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ	يمنعونهم العارية و هي الماعون.	اة المفروضة. يعني الزك قريش: والماعون بلغة الماء.

Tasnifin sayısal sonucunu gösteren tablo şöyledir:

Mukayesenin Kategorileri	Veri/Rivayet Sayısı	Yüzdesi
Birebir Lafız Benzerlikleri	121	% 8,936
Benzerlikle Birlikte İştikak ve Cümle Kurmada Farklılık	256	% 18,907
Ziyadeli Benzerlikler	194	% 14,328
Lafız Farklı Manası Aynı Olanlar	317	% 23,412
Lafız ve Mana Farklılıkları	466	% 34,417
Toplam	1354	%100

Ali b. Ebî Talha ve Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir nakillerindeki yaptığımız mukayesede toplam 1354 veri (tefsir nakli) kullanılmıştır. Yüzelere göre en yüksek oranın lafız ve mana farklılığına ait olduğu, buna mukabil lâfzen benzerliklerinin oranı toplamda yüzde 42,18'dir. Lafız benzerliklerine mana benzerliği de dâhil edildiğinde bu oran yüzde 65,59'a ulaşmaktadır. Mukâtil b. Süleyman'ın sebep-i nüzûl bilgilerine yer vermesi, isrâiliyat kullanımı gibi detaylı açıklamalarının karşısında Ali b. Ebî Talha'nın garîb kelimelerin izahı ile yetinip kısa açıklamalarda bulunması ortaklığın yakalanmasını güçleştirmiş, lafız ve mana farklılığını artırmıştır. Bu türlü nakillerde en fazla manada ortaklık yakalayabildikleri gözlenmiştir. Kısa açıklamalarında ise birebir veya ziyadeli benzerlik göstermeleri söz konusudur.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz mukayesenin sonucuna doğrudan etkisi bulunan bahsi geçen müfessirlerin tefsir tarzlarına değinmek istiyoruz. Özellikle Ali b. Ebî Talha ve Mukâtil b. Süleyman'ın rivayet telakkilerindeki farklılığı görmek mukayesenin sonucunu anlamlandırmakta bize önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda daha önce zikretmiş olduğumuz Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirde daha çok detay ve rivayet aktarmasına mukabil Ali b. Ebî Talha'nın özet kabilinden açıklamaları, doğrudan lafız farklılığına yol açmasa da benzerliğin yakalanmamasına

neden olmaktadır. Söz konusu her iki müfessirde erken dönem müfessiri olmasına rağmen aralarındaki bu metodik farklılıklar tasnifi hem zorlaştırmakta hem de aralarındaki lafız farklılığını arttırmaktadır.⁹⁶ Mesela Mukâtil Hucurât 49/1 ayetini Bi'ri Ma'üne olayı ile ilişkilendirerek geniş sebep-i nüzûl bilgilerine yer verirken Ali b. Ebî Talha bir cümle ile açıklamıştır.⁹⁷ Yine Mukâtil'in Kâf 50/1 ayetin tefsirinde Kâf Dağı'nı yeşil zümrülden olup dünyanın etrafını saran bir dağ olarak anlatmasına karşılık Ali b. Ebî Talha kâf, nûn gibi harflerin Allah'ın isimlerinden olup bunlarla yemin edildiğini söylemektedir.⁹⁸ Son örnekte olduğu gibi Mukâtil'in rivayetçi yönünü yansıtan ve tefsirinde çokça rastlanılan israiliyât türünden anlatımlar da⁹⁹ onu, neredeyse israilî bilgiye hiç rastlamadığımız Ali b. Ebî Talha ile farklılaştırmaktadır.

Mukâtil'in tefsir nakillerinin aktarımındaki tavrını detaylandırmak istiyoruz. Zira Mukâtil'in döneme aykırı ilim anlayışı, hakkındaki iddiaların temel nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Başlangıçta ilimlerin aktarımı şifahi olarak gerçekleştiriliyordu. Ayrıca ilimler için ihtisaslaşmadan da söz etmek mümkün değildi. Tefsir ve diğer ilimler hadisin içerisinde değerlendiriliyordu.¹⁰⁰ Hadislerin hicri üçüncü asra kadar yazılı ve sözlü aktarımının birlikte götürülmesi, hicri üçüncü asırda ise tamamen yazılı aktarıma kavuşması söz konusudur.¹⁰¹ Hadiste var olan bu sistemli nakil yönteminin temelinde isnad kullanımı vardır. Ehl-i Hadîs bilginin sahipliğini isnad sistemi ile temellendirmektedir. Tefsirde ise nakillere güven hadisteki gibi bir nakil yöntemi ile değil başka bir yönden temin edilmeye çalışılmış olabilir.¹⁰² Ehl-i Hadîs için isnad temelli nakil anlayışının önemini ve etkinliğini Abdullah b. Mübarek'in "İsnad dindendir, eğer isnad olmasaydı isteyen istediğini söylerdi." sözünde görebiliriz.¹⁰³ Tüm bunlarla birlikte Mukâtil tefsirinde çok nadiren isnad zikretmektedir. Bu durumu Cerrahoğlu, Mukâtil'in tefsirinin sema olmaksızın istinsah edildiğini, senedli nakillerin ise sema yoluyla alındığına işaret ettiği şeklinde yorumlamaktadır. Zikredilen bazı isnadlarda Mukâtil'in ismi varken bazılarında yoktur. Mukâtil'in isminin geçtiği nakiller ona göre tefsirinden istinsah edilenler, adının geçmediği nakiller ise Mukâtil'den istinsah edilmeyenlerdir.¹⁰⁴

Tefsir ilminde genel olarak erken dönemde, özeldede Mukâtil için hadisteki rivayet anlayışının benimsenmediğini söylemek mümkündür. Yukarıda zikrettiğimiz İbn Mübarek'in sözünden hareketle hadiste dinin bir rüknü olarak görülen isnad, ilerleyen zamanda uydurma haberlerin önüne geçmek için bir yol ve haberin sahipliğini gösteren bir ölçüt olmuştur.¹⁰⁵ Bunun yanı sıra sahih ve güvenilir olmanın hadis ilminde şöhret bulma ve "yetkili" bir âlimin, kişinin sika olduğunu ifade etmesine bağlı kılınması hadis ehlinin genel kabulünü yansıtmaktadır.¹⁰⁶ Bu bağlamda Mukâtil'in özellikle Ehl-i Hadîs için karizmatik lider konumunda olan Ahmed b. Hanbel'in cerhine

⁹⁶ Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinde Kur'an'ın Kur'anla tefsiri türünden kendi dirayetini de gösterdiği pek çok örnek görülmektedir. Mukâtil'in rivayet ile dirayet metodunu birleştiren ilk müfessir olduğu iddiası için bk. Türker, "Mukâtil b. Süleymân", 31/135; M. Suat Mertoğlu, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (ts.), 185.

⁹⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil*, 3/87-89; Recâl, *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*, 458.

⁹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil*, 4/109; Recâl, *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*, 460.

⁹⁹ Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa'lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân Rivayetleri* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 49-57.

¹⁰⁰ Carra de Vaux'a ait "tefsirin başlangıçta hadisin bir parçası olduğu" iddiasının değerlendirildiği detaylı bilgiler için bk. Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017), 211-250.

¹⁰¹ Hatib el-Bağdâdî, *Takyidü'l-İlim* (Beyrut: İhyau's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.), 28; Süleyman Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 211-250.

¹⁰² Selim Türcan, "Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vücûh ve Nezâir Edebiyatı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (2010), 100, 101.

¹⁰³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15/102.

¹⁰⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 167.

¹⁰⁵ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 225; Raşit Küçük, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/155.

¹⁰⁶ Ahmet Yücel, "Sika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/175.

maruz kalması ve hadisçilerin kriterlerine muhalif tavır sergilemesi hem kendisine hem de eserine itibar edilmemesi sonucunu doğurmuştur.¹⁰⁷

Sonuç ve Değerlendirme

Yaşadığı dönemin ve hemen takip eden dönemlerin siyasî-dinî çekişmeleri Mukâtil'in tefsirinin güvenilmez kabul edilmesine sebep olmuştur. Bu varsayımımız tefsir nakillerinin incelenmesi ile de büyük oranda doğrulanmıştır. Öncelikle Mukâtil'in mensup olduğu iddia edilen fırkaların görüşlerini taşıyıp taşımadığını, eseri üzerinden inceleme yaparak değerlendirdik. Bu bağlamda müteşabih ayetler konusunda yeknesak bir tavır sergilemediği, bazılarını tefsir edip bazılarını olduğu gibi bıraktığını söyleyebiliriz. Müteşabih ayetleri yer yer tefsir etmeden bırakması onun Müşebbihe ve Mücessmeden olduğu vehmini uyandırmıştır. Ancak nihai olarak Mukâtil'in müteşabih ifadelerle yüzleştirdiği yerlerde azımsanmayacak oranda açıklama ihtiyacı hissettiğini söylemek mümkündür. Onun *yed*, *ayn*, *vech* gibi müteşabih ifadelerle yaklaşımı doğrultusunda, ihmal ettiği ve açıkladığı yerler toplamda dikkate alındığında müteşabihata daha çok yorumlayıcı şekilde yaklaştığı söylenebilir.

Haşviyye ve en genel anlamda Ehl-i Hadîsten olduğu iddiası da naslara yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilebilir. Ayrıca Emevîler yanında itibar görmesi ve Cehm'e karşı sıfatları savunan tarafta bulunması düşünülürken onun daha çok Ehl-i Hadîs mantalitesi ile hareket ettiği söylenebilir. Mukâtil'in Mürcie'den ve Zeydiyye'den olduğuna dair iddialara gelince; Mürcie'nin iman tanımını dikkate alırsak Mukâtil'in Mürcie ile benzer açıklamalarına rastlamak mümkündür. Öte yandan bu açıklamaların Ehl-i Sünnetin iman tanımıyla yer yer benzerlik arz etmesi de bizi kesin bir hüküm vermekten alıkoymaktadır. Ayrıca Zeydiyye'ye mensubiyeti iddiasına gelince Zeydiyye'nin imamet konusundaki temel ayırıcı özelliği dikkate alındığında Mukâtil'in bu konuda Zeydiyye'den ayrıldığı açıktır.

Çalışmamızda bize ulaşan erken dönem metinler içerisinde güvenilirliği teslim edilmiş olan Ali b. Ebî Talha sahifesi ile Mukâtil b. Süleyman'ın nakilleri Tefsîr-ü'l-Kebîr üzerinden karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmanın temel savımız açısından isabetli sonuçları olmuştur. Ali b. Ebî Talha ile Mukâtil tefsir nakillerini karşılaştırmamız sonucunda nakillerin yüzde 8,94'ünü birebir benzerlik, yüzde 18,91'ini *benzerlikle birlikte iştikak ve cümle kurmadaki farklılık*, yüzde 14,33'ünü *ziyadeli benzerlik*, yüzde 23,41'ini de *lafzî farklı manası aynı olan* nakiller teşkil etmektedir. Böylece toplam benzerlik oranı yüzde 65,59'u bulmaktadır. Lafzî ve manası farklı olan nakiller ise yüzde 34,42 oranındadır. Benzerlik içeren nakillerin birebir, ziyadeli veya iştikak ve cümle kurma farklılığı içermesi tefsir açısından bir ayrılık oluşturmamaktadır. Dolayısıyla yüzde 34,42 lafız ve mana farklılığı karşısında yüzde 65,59 oranında kayda değer bir benzerlik söz konusudur. Ali b. Ebî Talha ile Mukâtil rivayetlerinde *lafzî ve mana farklılığı* bulunan örneklerin ortaya çıkmasında Mukâtil'in uzun uzun olay anlatımı yaparken Ali b. Ebî Talha'nın sadece müşkili gidermeye yönelik genelde bir iki kelimelik açıklama ile yetinmiş olmasının etkisi olabilir. Özellikle kısa açıklamalarda Mukâtil ile Ali b. Ebî Talha'nın birebir ve ziyadeli benzerlik sağlamaları söz konusudur.

Mukâtil ve Ali b. Ebî Talha tefsir nakillerinin *lafzî ve mana farklılığı* dışındaki kategorilerle yüzde 65,59 oranında benzerlik yakaladığı görülmektedir. Bu durum bize iki müfessirin aynı kaynaktan beslendiğini gösterir. Çağdaş olmalarından dolayı karşılaşmış olabilecekleri akla gelse de buna ilişkin bir veriye rastlanmamıştır. Ayrıştıkları noktaların ise müfessirlerin tefsir yapma

¹⁰⁷ Ehlî Hadîs paradigmasına uygun olmadığından görmezden gelinen müfessirler ve tefsir nakil anlayışını yansıtmaları bakımından bk. Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 219-245.

tarzlarındaki farklılıklarından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Mukâtil'in tefsirinde detaylı açıklamalar ve daha uzun rivayetlere yer vermesine karşılık Ali b. Ebî Talha kısa ve öz açıklamalarla yetinmiştir. Bu durum Mukâtil'in aynı bilgi içeriğine sahip rivayetleri daha tafsilatlı ve otantik lafızlarla nakletmiş olduğunu gösterir. Çünkü aynı içeriğin kısa ve öz bir şekilde nakledilmiş olması, ravinin özetleme şeklinde bir tasarrufta bulunduğu akla yatkın gelmektedir. Dolayısıyla Mukâtil'in nakillerinde Ali b. Ebî Talha'ya nispetle daha literalist bir tutum içinde olması muhtemeldir.

Burada çalışmamızın sınırları dışında kalan Taberî üzerinden yaptığımız genel bir karşılaştırmayı da ön kanaat olarak zikretmek isteriz. Bu karşılaştırmayı da ayrıca bir çalışma olarak yapmayı planlamaktayız. Mukâtil'in Ali b. Ebî Talha'dan farklılaştığı iki kategori olan *lafzı farklı manası aynı olanlar* ile *lafız ve manası farklı olanlar* kategorilerinden seçtiğimiz Mukâtil nakillerini en güçlü rivayet tefsiri olarak kabul edilen Taberî rivayetleriyle kabaca mukayese ettik.¹⁰⁸ Bunun sonucunda da Ali b. Ebî Talha'ninkine göre *lafzı farklı manası aynı olan* Mukâtil nakilleri yaklaşık yüzde 60,¹⁰⁹ *lafız ve mana farklılığı* içeren Mukâtil nakilleri ise yaklaşık yüzde 66¹¹⁰ oranında Taberî rivayetleri ile uyum göstermiştir. Mukâtil ve Taberî tefsirlerinde bu çerçevede gerek birebir benzerlik arz eden gerekse lafız benzerlikleriyle birlikte cümle farklılığı gösteren nakillere rastladık.¹¹¹ Buradaki benzerlik oranını da hesaba kattığımızda Mukâtil için aslında tefsir geleneğinde genelde güvenilir bulunan Ali b. Ebî Talha ve Taberî rivayet birikimiyle yüzde 80'i geçebilecek bir benzerlik oranı ortaya çıkmaktadır. Tespit ettiğimiz bu benzerlik oranı onun, zamanının hadis nakil geleneği dışında benimsediği nakil tarzı nedeniyle kabul görmeyip dışlandığı varsayımını kuvvetlendirmektedir. Böylece Abdullah b. Mübarek'in Mukâtil hakkındaki "Eğer sika olsaydı ne güzel bir tefsirdir." sözü anlaşılır bir tespit olmaktadır. Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir birikimi bize kadar ulaşmış olsa da tefsir rivayet geleneğinde ana damarı teşkil ettiği kabul edilen Taberî'nin *Câmi'ul-Beyân*'ı gibi tefsirlerde kendisi görmezden gelinmiş, müfessirlerin geneli için bir kaynak olarak gözetilmesi ancak çok sonraları gerçekleşebilmiştir. Nihayetinde çalışmamızla birlikte günümüze ulaşan ilk tam tefsirin müellifi hakkındaki ithamlar ve nakillerinin bir müddet görmezden gelinmiş olmasının dönemin ilim ve siyaset anlayışının sonucu olduğu varsayımı kuvvetlenmektedir. Konuya olan ilgimiz yeni çalışmalarla devam edecektir.

¹⁰⁸ Taberî nakilleri ile 317 adet lafız farklı manası aynı olanlar ve 466 adet lafız ve mana farklılığı nakillerinden belirli hususlarda seçtiklerimizle, genelleme yoluyla yapılan bir karşılaştırmadır.

¹⁰⁹ Lafız farklı manası aynı olan nakiller içinde Mukâtil'in Taberî'deki nakiller ile benzerlik gösterdiği bazı örnekler için krş. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/560, 1/573, 1/587, 2/433, 3/798 ve Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 24/156., 9/493-501, 12/89-90, 17/118-119, 21/622.

¹¹⁰ Lafız ve mana farklılığı gösteren nakiller içinde Mukâtil'in Taberî'deki nakiller ile benzerlik gösterdiği örnekler için krş. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 4/660, 4/690, 2/528, 2/242, 3/708, 2/521 ve Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 24/362, 24/414-415, 17/423-424, 15/108, 21/365, 17/366.

¹¹¹ Rastladığımız bu benzer nakillerin genellikle Mücâhid, Katâde, Dahhâk, Saîd b. Cübeyr'e veya doğrudan İbn Abbâs'a nispet edildiği görülmektedir. Bu ravilerden de en çok Mücâhid ve Katâde nakilleri ile benzerlik tespit edilmiştir. Bu konuda müstakil bir çalışma yapmaktayız.

Kaynakça

- Ahmet Yücel. "Sika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ardoğan, Recep. "Mürcie'de Farklı İman Tanımları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2014), 131-168.
- Arpaguş, Hatice. "Haşvî Temayülün İzdüşümü: Mukatil b. Süleyman Örneği". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi) 43 (2012), 65-106.
- Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahih-i Buhârî*. Beyrut: Dâiretü'l-Ma'rife, 1379.
- Askalânî, İbn Hacer. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Hindistan: Dâiretü'l-Maârif, 1326.
- Bağdâdî, Hatîb. *Takyîdü'l-İlim*. Beyrut: İhyau's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.
- Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşar Avad Maruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422.
- Budak, Ali. "Haberî Sıfatlara Dair Rivayetlerin Tevil Yoluyla Çözümü Bağlamında Razi'nin Esasu'l-Takdis Adlı Eseri". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2011), 37-77.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Çakırtaş, Mehmet. *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Çelebi, İlyas. "Sıfâtiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-2/503-505. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Çelik, İbrahim. "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukatil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbih Fikri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 151-159.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. Ankara: İSAM, 2022.
- Doğan, İsa. "Zeydiyye Mezhebi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1989), 83-107.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. thk. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Daru'l-Franz, 1400.
- Gezer, Süleyman. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Gölcük, Şerafettin. "Cehm b. Safvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Hazrecî, Ahmed b. Abdullah. *Hülasâtu Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*. ed. Abdülfettah Ebu Gudde. Beyrut: Mektebü'l-Matbuâtî'l-İslâmî, 1416.
- Hüseyin b. Bedreddin. *İkdü's-Semîn fî Ma'rifeti Rabbi'l-Âlemîn*. thk. Muhammed Yahay Sâlim Azzân. Yemen: Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, 1415.
- İbn Ebû Hâtim. *el-Merâsil*. ed. Şükrullah Nimetullah el-Kucânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397.
- İbn Ebû Hâtim, *er-Râzî*. el-Cerh ve't-Ta'dil. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1952.
- İbn Hazm. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Haneci, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *Mecmûu Fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. Medine: Mecmaü'l-Melik Fahd li-Tıbaati'l-Mushafi's-Şerif, 1416.
- Kabakçı, Ersin. "Âyetler Arası Münasebet Meselesinin Tefsirlere Yansımalarının Tarihî Kökenine Yönelik Bir Sorgulama: Tefsiru Mukâtil Örneği". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 420-442. <https://doi.org/10.31121/tader.763761>
- Kâdî, Abdülfettah. *Esbâb-ı Nüzûl*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Fecr Yayınları, 2013.
- Karaman vd., Hayrettin. *Kur'ân'ı Kerîm Açıklamalı Meâli*. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa'lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân Rivayetleri*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Mahdi, Muhammed Yasir. "Türk-İslam Kültür Merkezlerinden Biri Olarak Belh Şehri". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi* 9/18 (2011), 219-241-241.

- Mertoğlu, M. Suat. "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (ts.), 183-221.
- Metin Yurdağur. "Haşviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/426-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahmân. *Tehzibü'l-Kemâl fî Esmâ'î'r-Ricâl*. thk. Beşşar Avad Maruf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400.
- Muhammed Kâmil Hüseyin. "Sahifetu Ali b. Ebî Talha fi't-Tefsîr". *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân Mustahricen min Sahîhi'l-Buhârî*. İstanbul: Tebliğ Yayınları, 1985.
- Mukâtil b. Süleymân. *el-Vücûh ve'n-Nezâir*. ed. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi, 1423.
- Mustafa Karagöz. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2017.
- Nehhâs. *en-Nâsîh ve'l-Mensuh*. ed. Dr. Muhammed Abdüsselâm Muhammed. Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1408.
- Omar, Faruk. "Me'mun'dan Önce Abbasîler ve Mu'tezilîler Arasındaki İlişkiler". çev. Mehmet Ümit. *Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 165-174. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.100887>
- Özkuyumcu, Nadir. "Hâris b. Süreyc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/201. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öztürk, Mustafa. "Mihne ve Tefsîr". *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. ed. M. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Recâl, Râşid Abdulmun'im. *Tefsîru İbn Abbâs el-Müsemma Sahîfetu Ali b. Ebî Talha an İbn Abbâs*. Beyrut: Müessesetü'l Kütübü's-Sekâfi, 1411.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'ân*. ed. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. b.y.: Heyet-i Mısıryye, 1394.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-Nihal*. b.y.: Müessesetü'r-Halebî, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. Mekke: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Taşköprizâde Ahmet Efendi. *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtî'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405.
- Türcan, Saliha. *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Türcan, Selim. "Özgün Bir Nakil Biçimi Olarak Vücûh ve Nezâir Edebiyatı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (2010), 99-124.
- Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleymân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/134-136. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uzun, Nihat. *Hicri 2. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi*. Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.
- Üzüm, İlyas. "Mücessime". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/448-449. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yıldırım, Zehra. *Mukâtil b. Süleyman'ın Müteşâbih Kabûl Edilen Ayetlere Yaklaşımları*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Yiğit, İsmail. "Emeviler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Zehebî, Şemsüddin. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*. ed. Ömer Abdusselam ed-Tedmirî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1413.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382.
- Zirikli, Hayrüddîn. *el-A'lâm*. b.y.: Dâru'l- İlm, 2002.